

УДК 94 (4)
ББК 63.3 (2)

Ярослав Пилипчук

КУМАНСЬКА ЄПИСКОПІЯ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ

Ця студія присвячена історії Куманської єпископії. Куманська єпископія знаходилась у Румунському Прикарпатті, її центром був Брашов і керувався лояльними до Папи Римського домініканцями. Навернення до християнства було для кипчаків швидше політичним, ніж релігійним актом, оскільки Бортц бажав заручитися угорською підтримкою. Території кипчаків, які прийняли католицизм, стали вассалами Риму та Угорщини. Куманська єпископія існувала з 1228 до 1241 рр.

Ключові слова: Куманська єпископія, Угорщина, Папа Римський, домініканці, католицизм.

Однією з найбільш популярних проблем історії кипчаків є історія Куманської Єпископії. Питанням історії Куманської єпископії присвячені студії В.Пашуто, І.Князькия, В.Спінея, К.Добре [7; 4; 17; 18; 11; 12]. Окремо питання перебування кипчаків у Угорщині було досліджений П.Голубовським та А.Палоді-Хорватом [3; 14]. Історія християнства серед кипчаків досліджується П.Голденом та О.Осіпяном [2; 6]. Кипчацькому хану Бортцу присвячена стаття угорської дослідниці С.Ковач [13]. У цій статті ми встановимо причини хрещення кипчаків, простежимо межі поширення влади єпископа куманів, з'ясуємо час існування цієї єпископії.

Процес інтеграції кипчаків до угорського суспільства почався у першій половині XIII ст. При цьому ініціатива походила від обох сторін. Хан Бортц та його син Мемборк бажали укласти союз з Угорщиною [6, №2, с.5; 3, с.169]. П.Голден вважає, що тюркське ім'я Бортца було Bars, Bogč чи Bugč [2, с.326]. С.Ковач вказує, що у латинських джерелах також згадувались такі форми імені Бортц як Bgut, Bauch, Bguch. У Хроніці Емони він був згаданий як вождь вальвів Bogicius. Згідно цьому джерелу вождь кочівників був хрещений у 1227 р. Він був названий четвертим серед кипчацких правителів. Угорська дослідниця вважала, що він був четвертим після Басти та Котяна. Відносно третього з них то вона висловила припущення, що це був чи Бачман чи Йона. Останнє нам видається більш реальним, оскільки володіння Йони знаходились поблизу Дуная, звідки він і мігрував на Балкани. Ім'я ж Мемборка згадувалось у формах Vembroch, Vreroth, Vibrech, Vetnboch, Membork. Свіпперт з Порроха, Дітріх з Апольди та Бернард Гі повідомляли, що вождь Бурчі хрестився разом з своєю родиною. Єпископом Грана (Естергома) Робертом були хрещені хан Бортц, його син Мемборк та кипчаки у кількості 15 тис. За іншими даними, тих хто хрестились було значно менше. У середньовічному джерелі *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus* згадано про хрещення двох кипчацьких аристократів. Але у "Житті Святого Домініка" описано хрещення тільки одного Бортца. До того ж воно відбулось після утворення Мілковської єпископії. Стосовно імені Vembroch, Vreroth, Vibrech, Vetnboch, Membork, то С.Ковач вважає, що воно складається з двох частин. Друга частина позначає ім'я Бортц, а перша позначає або великий (men/man) або правитель (bey). Стосовно ж імені Бортц, то угорська дослідниця висловила кілька гіпотез. За одною з них ім'я Бортц це слово Барс. Вона пов'язала цю форму імені ж вождем Бегуварсом, котрий був союзником угорців та ворогом Котяна. За іншою гіпотезою, ім'я Бортц значило Bogč/Bogz, тобто борг або Bugč, тобто перець. Проте ці пояснення здавались С.Ковач непереконливими і вона ототожнила Бортца з племенем бурджогли (Борчол угорських латиномовних джерел). Ім'я Беговарс у Галицько-Волинському літописі, на її думку, може бути одною з форм тюркського імені Бейбарс [6, №2, с.4–5; 16, р.52; 7, с.577; 13, р.256–259; 18, р.423–424].

Стосовно сина кипчацького вождя, то відносно нього є інформація у папських документах. Він прибув до Угорщини разом з кипчаками та домініканцями. Син кипчацького вождя попросив архієпископа Естергома хрестити себе та ще 12 чоловік кипчаків. Він також казав, що його батько готовий перетнути гори, щоб прийняти нову віру з рук Роберта. Цікаво, що цей сюжет знайшов відображення у Великій Бельгійській хроніці та у хроніці Альберіка де Труа Фонтене. За словами Альберіка де Труа Фонтене, Роберт збирався їхати у "Святу Землю",

проте можливість хрестити багатьох язичників була занадто хорошою, щоб нею знехтувати. Син хана за свідченнями французького хроніста казав, що його батька прийде з країни за лісами (Трансильванії) разом з 2 тис. людей. Роберт разом з Бартоломеєм, єпископом Печа, Вільгельмом, єпископом Веспрема та Вільгельмом, єпископом Трансильванії хрестили більше 15 тис. людей. Факт хрещення кипчацького вождя був зафіксований навіть у анналах аббатств Австрії, особливо у Першому Продолженні анналів аббатства Хайлігенкройц, Третньому продовженні анналів аббатства Клаустронойбурга, хроніці Клаустронойбурга, у Леобенського аноніма, у Анонімній Австрійській хроніці. Якщо відкинути слова європейських хроністів про прагнення неофіта та його батька, то необхідно знайти раціональне пояснення того, що Бортц зі своїм племенем бажав прийняти католицьке християнство. Одним з таких факторів С.Ковач вважає, що кипчаки звернулись за допомогою до угорців, очікуючи нового рейду монголів, подібно тому як Басти прийняв православне християнство під час монгольського вторгнення. Прийняття християнства Бортцом не було тільки простим релігійним актом, оскільки разом з кліриками у землю кипчаків прибув і принц Бела. Цікаво, що Бортц визнав свій васалітет від Угорщини. В.Спіней також пов'язує ініціативу хрещення з поразкою кипчаків від монголів. Можливо, зіграв роль і той факт, що допомогу Данилу Романовичу та Мстиславу Удатному надавав могутній хан Котян, про якого знали араби, галицько-волинський літописець, Альберик де Труа Фонтене. Бортцу була необхідно допомога з боку угорців щоб протистояти ворогу [13, р.259–261; 10, s.920, 946; 17, р.418–419, 422, 425; 8, с.541–542].

Що ж обумовило таку цікавість європейців до кипчаків? Необхідно зауважити, що на початку XIII ст. кипчаки нападали на території між Брашовом та Фегерашем. Щоб захистити кордони держави король Ендре (Андраш) II був вимушений оселити у землі Барца тевтонських лицарів [19, р.32; 17, р.417; 7, с.575; 16, р.49]. Тевтонці були віддані у лен землі на кордоні з кипчаками [9, с.41; 12, р.20]. У документах дипломатичної переписки було вказано, що язичники нападали на землю Барца та “землю за сніжними горами” [9, с.41–42]. Влітку кипчаки підходили до Карпат і нападали на угорське прикордоння [9, с.44]. Тевтонці протягом кількох років не тільки вдало відбивали вторгнення кочівників, але й самі перейшли у наступ. Вони завоювали деякі території у країні куманів та бродників. Експансія Тевтонського Ордену навіть призвела до навернення у католицьке християнство деяких кипчаків, що підтверджується папськими документами від 26 квітня 1231 р., 31 серпня 1232 р., 11 жовтня 1234 р. [4, с.26; 17, р.417–418; 7, с.575–576; 9, с.41]. Володіння Тевтонського Ордену були державою у державі та у 1223 р. король Ендре (Андраш) II вже був недоволений їх перебуванням у Трансильванії. Він вигнав їх з регіону у 1225–1226 рр. [17, с.417–419; 7, с.576; 12, р.21].

У латиномовних документах кипчаки охарактеризовані як кочовий народ. Папа Римський пропонував будувати міста та фортеці у землях кипчаків. Він бажав щоб кипчаки осіли [9, с.44, 47]. Грамоти Угорського королівства повідомляли про факти хрещення кипчаків [9, с.46–47]. Кипчаки продовжували залишатись кочівниками. Плату за свою службу кипчаки не отримували й жили за рахунок здобичі від набігів [9, с.45]. Церква ж не брала з кипчаків податків і до 1364 р. вони не сплачували десятини [9, с.48]. Утворенню Куманської єпископії заважали декани секеїв [4, с.27]. Але не зважаючи на це угорський король досягнув утворення Куманської єпископії. Цьому сприяла позиція Папи Римського. Кипчакам спеціальними грамотами гарантувалось додержання їх прав та свобод [9, с.48; 7, с.579]. Цивільне адміністрування територій Куманської єпископії здійснював Бела IV. Куманська єпископія входила у склад королівського домену. Угорщина та Папство були зацікавлені у оволодінні землями на схід від Карпат та на Нижньому Дунаї [9, с.47–51]. Неможливо стверджувати, що прийняття католицизму сприймалось тільки позитивно. Папа Римський вимагав привести до покори усіх нелояльних кипчаків [9, с.48–49].

Згідно з Рудольфом з Фаенци Папа бажав врятувати усі душі сарацинів та куманів, особливо куманів. Павло з Венеції використовував твір Рудольфа та був задоволений тим, що діяльність домініканців призвела до навернення куманів [17, р.414–415]. Так з чого все почалось? Ще у 1221 р. кілька ченців здійснили мандрівку до Дніпра. Двоє з них були вбиті, а

інші потрапили у полон. С.Ковач припускає, що окрім цієї місії була ще одна, котра й призвела до хрещення кипчаків у 1227 р. Схожу думку висловив В. Спіней. Він вважав, що домініканці провели велику підготовчу роботу до моменту прийняття католицького християнства кипчаками. Вперше Бортц згадувався у папському документі, який датований 1227 р. Бортц спеціально відправив до Роберту свого сина. Як і В.Пашуто, С.Ковач вважає, що цей вождь тотожний Беговарсу, котрий був згаданий у галицько-волинському літописі як союзник угорців. Григорій IX відправив Роберта у Куманію та землю бродників. Він був папським легатом та його супроводжували єпископи Бартоломей та Рейнольд. Також з ними був принц Бела. Заснування Куманської єпископії можна датувати 1228 г. Угорський король прийняв титул Rex Cumaniae тільки у 1229 р., а це значить що тоді й було вирішене питання про підпорядкування кипчаків Бортца угорському королю. Землями куманів чи Куманією у папських документах називались землі на північ від Дунаю, включаючи землі бродників [7, с.576–577; 13, р.255–256, 261–263; 5, с.61; 12, р.22–27; 11, р.227; 17, р.419–420, 422, 425, 428, 431]. Орієнтовно у 1228 р. християнство прийняв хан Бортц [7, с.578; 6, №2, с.4; 16, р.52]. Єпископом куманів став провінціал угорських домініканців Теодорик [7, с.578–579; 17, р.429]. У папській буллі від червня 1239 р. вказувалось, що у землі Куманської єпископії перебували місії францисканців. Так, що не одні домініканці діяли серед кипчаків [17, р.436].

Звичайно, що єпископією керували лояльні до Риму угорські домініканці. Пізніше їх використовували Папством для східних місій. Діяльність Ріхарда та Юліана була направлена на християнізацію східних угорців та для розвідки. Активність угорських домініканців сприяла поширенню католицизму та сприяла впливу Угорщини та Риму до Дунайської дельти. Угорський король ж збільшив своє військо за рахунок кипчаків, котрі уславились як вправні воїни [7, с.578–579; 1, с.77–91]. Католицьким клірикам протистояли якісь “псевдо-єпископи” та валаті. Логічно висловити припущення, що псевдоєпископи, згадані у папських документах, це православні клірики з Болгарії [7, с.579–580; 17, р.433–435].

Рогерій повідомляв, що східний кордоном Куманської Єпископії була річка Серет [15, с.555]. Г.Аунер, Г.Люко, К.Чиходару вважає, що її центр знаходився у Мілкові [4, с.30]. Румунський вчений Н.Йорга стверджував, що Куманська єпископія знаходилась у пониззі Серета [4, с.30]. Російський медієвіст І.Князький локалізує Куманську єпископію на території землі Барца, Секейфьолду, а також у тій частині Куманії, котра була обмежена річками Олт та Серет [4, с.29–30]. К.Добре вважає, що до складу Куманської єпископії входили частини середньовічних Молдавії, Волощини та Трансильванії. Так, це була Південна-Західна Молдавії, Північно-Східна Волощина та частина Південно-Східної Трансильванії [11, р.228]. Український дослідник О.Осіп'ян вважає, що Куманська єпископія включала у свій склад землі між Карпатами, Олтом, Дунаєм та Серетом [6, №2, с.5]. За даними документа Catalogus Ninivensis II, місто Корона (Кронштадт, суч. Брашов) належало до Куманської єпископії. Таким чином, до її складу входила і Південно-Східна Трансильванія. В.Спіней же вважав, що до складу єпископії входили землі на північний схід від Тротуша та на південний захід від Бузеу [16, р.52; 17, р.436–437]. У зв'язку з цим виникає питання стосовно столиці Куманської єпископії. Дослідники тривалий час притримувались думки про Мілков як про столицю єпископії. Але окрім Мілкова у єпископії було ще кілька поселень. Якщо ж вести мову про військову присутність угорців у регіоні, то вони спорудили фортецю Bâta Doamnei. Папа Римський закликав кипчаків осісти, але цей заклик не знайшов відгука у їх серцях. Вирогідно, центром Куманської єпископії був Брашов [9, с.47–51; 16, р.52; 4, с.29–30; 17, р.427]. У 1241 р. Куманська єпископія була знищена монголами [11, р.228; 18, р.421, 432].

Таким чином, ми дійшли таких висновків: 1) Куманська єпископія знаходилась у Румунському Прикарпатті, центром був Брашов та вона керувалась угорськими домініканцями, а також залежала від Угорщини та Риму; 2) прийняття християнства було для кипчаків швидше політичним ніж релігійним актом, оскільки Бортц бажав заручитися угорською підтримкою; 3) Куманська єпископія існувала з 1228 до 1241 рр.

1. Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе / С. А. Аннинский // Исторический архив. Т. III. – М. : Ин-т истории АН СССР, 1940. – С. 71–112.
2. Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии / П. Голден // Степи Европы в эпоху Средневековья. Т. 6 : Золотоордынское время. – Донецк : Донецкий национальный университет, 2008. – С. 309–340.
3. Голубовский П. В. Половцы в Венгрии. Отд. отт. / П. В. Голубовский. – К. : Университетская типография, 1889. – 28 с.
4. Князький И. О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. / И. О. Князький // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев : Штиинца, 1988. – С. 22–32.
5. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 2. – М. : Восточная литература, 1962. – XVI, 938, 87, IV с.
6. Осіян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. / О. Осіян // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 3–28.
7. Пашуто В. Т. Половецкое епископство / В. Т. Пашуто // Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи / В. Т. Пашуто. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 573–581.
8. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I : Извлечения из сочинений арабских / В. Г. Тизенгаузен. – С. Пб. : Издано на иждивении С. Г. Строганова, 1884. – XVI. – 563 с.
9. Шушарин В. П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века / В. П. Шушарин // История СССР. – 1978. – № 2. – С. 38–53.
10. Albrici monachi Triumfontinum. Chronicon / edidit P. Sheffer-Boichorst-1241 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Т. XXIII. – Hannover : Societas Apiriendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1874. – S. 631–950.
11. Dobre C. F. The Mendicants mission in an Orthodox Land: A case of Study in Moldavia in the Thirteenth and Fourteenth Centuries / C. F. Dobre // Annual of Medieval Studies at CEU. 9. – Budapest : Central European University Press, 2003. – P. 225–248.
12. Dobre C. F. Mendicants in Moldavia : Mission in Orthodox Tjirteenth to Fifteenth Century / C. F. Dobre. – Daun : Aurel Werlag, 2009. – 112 p.
13. Kovacs Sz. A Bortz, Cuman chief in the 13th century / Sz. Kovacs // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 3 (58). – Budapest : Akadémiai Kiadó, 2005. – P. 255–266.
14. Paloczi-Horvath A. Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary / A. Paloczi-Horvath. – Budapest : Corvina Kiadó, 1989. – 141 p.
15. Rogerii. Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Т. XXIX. – Hannover : Societas Apiriendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1892. – S. 547–567.
16. Spinei V. Moldavia in the 11th–14th Centuries / V. Spinei. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1986. – 276 p.
17. Spinei V. The Cumanic Bishopric: genesis and evolution: Genesis and Evolution / V. Spinei // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. – Leiden ; Boston : Brill, 2008. – P. 413–456.
18. Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century / V. Spinei. – Leiden ; Boston : Brill, 2009. – XVII. – 545 p.
19. Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365 / I. Vasary. – Cambridge : Canbrige University Press, 2005. – XVI. – 230 p.

Статья посвящена истории Куманской епископии. Куманская епископия находилась в Румынском Прикарпатье с центром Брашов и управлялась лояльными к Папе доминиканцами. Принятие христианства было для кыпчаков скорее политическим, чем религиозным действием, поскольку Бортц хотел заручиться венгерской поддержкой. Территории кыпчаков, принявших католицизм, стали вассалами Рима и Венгрии. Куманская епископия существовала с 1228 по 1241 гг.

Ключевые слова: Куманская епископия, Венгрия, Папа Римский, доминиканцы, католицизм.

This article deals with the history of Cuman Bishopric. Cuman bishopric was located in the Romanian Carpathians. Center of Cuman Bishopric was town Brasov which was managed by the Dominicans loyal to the Pope. The adoption of Christianity by Kipchak was more political rather than religious action as Bortts wanted to get the Hungarians support. Territories of Cumans that accepted Catholicism became vassals of Rome and Hungary. Cuman bishopric existed from 1228 by 1241.

Keywords: Cuman Bishopric, Hungary, Pope of Rome, Dominicans, Catholicism.